

Világirodalom és gazdaság: Öt modell a 19. századból

Az utóbbi két évtized összehasonlító irodalomtudományi vitáinak a „világirodalom” volt az egyik kulcsfogalma. Nem véletlenül, hiszen e képzet rendre akkor kerül előtérbe, amikor egy-egy új globális rendszer konszolidációja van soron.¹ Goethe maga is a napóleoni háborúk utáni új európai politikai és gazdasági rend jellegzetességeiből vezette le a *Weltliteratur* eszméjét, s e fogalom értelmezéstörténetének a csomópontjai a későbbiekben is kötődtek hasonló történeti pillanatokhoz, azok derülátó vagy borús politikai-kulturális jövőképeihez. Ez figyelhető meg a második világháború és a hidegháború lezárulását követően – ahogy napjainkban is, vagyis a hidegháború után létrejött világrend felbomlásának idején.²

A tanulmány „A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana” Lendület-kutatócsoport (34080 LP 2019) kutatási programjának részeként készült.

Goethe világirodalom alatt kommunikációs formát értett, amelyet a nemzetek közti kereskedelmi és kulturális kapcsolatok megélénkülése hívott életre. Az 1990-es évektől ez a kölcsönösen jótékony hatásokat ígérő csereforgalom globális méretűvé nőtt. Az ezredforduló legnagyobb hatású megközelítései közül David Damrosch a világirodalmat szövegek „körforgásaként” ragadta meg, kiemelve, mennyit „nyerhet” egy-egy mű, ha fordítások révén kilép elsődleges kulturális környezetéből. Míg Damrosch e forgalom produktív kiszámíthatatlanságát, Pascale Casanova és Franco Moretti annak gazdasági-politikai determináltságát hangsúlyozták, s a világirodalmat nem egyenlő felek cserekereskedelmeként ragadták meg, hanem (Fernand Braudel és Immanuel Wallerstein világrendszer-elméletei alapján) mint egyenlőtlen feltételekkel folyó versenyt, amelyet a centrum szimboli-

kus és anyagi tőkéje, illetve kulturális termékei és kultúrafogyasztási szokásai uralnak.³

Ennek nyomán a 2010-es évekre meghatározó lett a felfogás, hogy a világirodalom képzete, miként eredetét tekintve az európai gyarmatosítás folyamánya, úgy a jelenben sem fejez ki mást, mint a transznacionális kapitalizmus kulturális és gazdasági imperializmusát. (Casánovát, Morettit és Damroscht is megtalálta a vád, hogy nem csupán feltárják, hanem szentesítik ennek hegemónikus működését.) A fordítás-világirodalom felületes multikulturalizmusával és a kultúrák közötti zökkenőmentessé tett kereskedelmi és szellemi forgalom hamis ekvivalenciával szemben Emily Apter a *fordíthatatlanság* szemiotikai és politikai tapasztalatának a visszanyerését szorgalmazta; Pheng Cheah azt kifogásolta, hogy a világirodalom új kultuszát „megbabonázta” a piac globális uralma, amely a „világot” immár pusztán mint (a kereskedelmi hálózatok által kirajzolt) *teret* érzékeli, s nem mint (a múltat megőrizni képes, s a jövőbeli változás lehetőségét is fenntartó) *időiséget*; Aamir R. Mufti magát a kultúrák közti „csere” képzetét utasította el, mondván, annak eredendő egyenlőtlensége (elemzésében ennek alapesete a keleti irodalmak „felfedezése” az európai romantikában) mindig valamely hegemon

nyelv uralmát szolgálja, mint a jelenben az angolét, amely a világkapitalizmus nyelveként lehet egyszerűs mind a világirodalom nyelve is.⁴

Nyilvánvalóan sok minden megszívlelendő ezekből a meglátásokból. Ám ha a világirodalom vizsgálatát, amint az a nemzetközi komparatistikában gyakran történik, a kapitalizmus elleni ideológiai küzdelem eszközévé tesszük, úgy e fogalmat csak még szorosabban hozzákötjük az európai modernitás történelmi és földrajzi korlátaihoz. S nehezen vitatható, hogy az efféle térbeli és időbeli „rövidlátás”, mint Debjani Ganguly megjegyzi, „filológiai erőszakot” követ el mindazon, nem a nyugati modernitás világ-gazdaságának keretében (pl. Dél-Kelet Ázsiában) kialakult „világirodalmakkal” szemben, amelyek jóval megelőzték az európai világrendszer létrejöttét.⁵

A következőkben azt igyekszem megmutatni, hogy világirodalom gazdaságtana már akkor is összetettebb képet mutat, ha csupán a modern európai kapitalizmus keretei között vesszük szemügyre. E fogalom értelmezésének 19. század eleji változataiban öt gazdasági gyökerű vagy ösztönzésű modellt különböztet meg, nevezetesen a világirodalom 1) szabadkereskedelmi, 2) ajándékgazdasági, 3) tervgazdasági, 4) protekcionista, és 5) a köztulajdon fogalmára épülő felfogását.

1) Goethe és a szabadkereskedelem

A *Nyugat-keleti díván*hoz (1819) írott kommentárjaiban Goethe a költőt a „kereskedő szerepében” láttatta, aki saját műveinek csap hírverést.⁶ A kereskedelem itt egyúttal a kultúrák közötti közvetítés metonímiája is, hiszen a költő afféle vándorkereskedőként szállít egzotikus költői árucikkeket a keleti bazárból a nyugati vásárookra. Ennek nyomán Goethe később a világirodalmat is „szabad szellemi kereskedelmi forgalomként” (*geistiger Handelsverkehr*),⁷ illetve egyfajta „vásárként” határozta meg, „hová minden nép elhozza a maga portékáját”, s a fordító a saját „üzlete” érdekében közvetít köztük, miközben maga is „gazdagszik”.⁸ Kultúra és gazdaság analógiáját kétirányúnak látta: egyrészt hangsúlyozta, hogy „a fogalmak és az érzések szabadkereskedelme” (*Freihandel der Begriffe und Gefühle*) éppúgy hozzájárul az „emberiség gazdagságához és általános jólétéhez”, mint „az ipari és kereskedelmi termékek forgalma”;⁹ másrészt felvetette, hogy amint a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztik a szellemi életet, úgy a világirodalom kibontakozása – erősítvén a nemzetek között bizalmat – maga is „lendít majd” a „kézműves-ipari és kereskedelmi tevékenység ügyén”.¹⁰

Goethe elgondolásaira hatott a kor szabadkereskedelmi mozgalma, szembevetendő ugyanakkor, hogy felfogása számos pre-modern mozzanatot is őriz. A szövegek forgalmát a pénzürmék (*Münzsorten*) forgalmával szemléltette egy olyan korban, amelyet egyre inkább a papírpénz használata határozott meg.¹¹ Ebből a hasonlatból fontos rendszertani jellemző is adódik. Goethe korában a német államok többszáz fajta érme-pénzt fogadtak el törvényes fizetőeszközként, német és nem-német eredetűeket egyaránt – a Weimari hercegségnek például nem is volt saját pénzneme: az adókat a francia *Laubtaler*ben fizették.¹² A német monetáris rendszer éppen a maga szélsőségesen diffúz, a külsőt és a belsőt, az idegent és a sajátot szétválaszthatatlanul összevegyítő heterogeneitása révén szolgálhatott a világirodalom allegóriájaként: a pénznemek végtelen változatai éppúgy egy hipotetikus közös elszámolási egység, a birodalmi tallér (*Reichstaler*) háttere előtt forogtak, ahogy az egyes nemzeti irodalmak az „egyetemes emberi” szintén képzeletbeli távlatai előtt léptek kölcsönhatásra.

Goethe kereskedelemről (s így a világirodalomról mint kereskedelemről) alkotott felfogását a *vásár* képzelete határozta meg, s ebben személyes élményei befolyástak. Gyermekek- és ifjúkora frankfurti és lipcsei

emlékeit felidézve arról ír, hogy a vásár révén értette meg, „mi mindent termel a nagyvilág”, s „mit cseréberélnek egymással a különböző világ-részek lakói”.¹³ A permanens piacokkal szemben a vásár mint időszakos csereforma már Goethe korában is anakronisztikusnak számított, de számára éppen ez szolgáltatta egy olyan rendezetlen és átláthatatlan forgalom képét, amelyben az egzotikus keveredik az ismerőssel, a régi az újjal, a kiváló a haszontalannal.

Goethének nem volt kétsége afelől, hogy „a vagyon és a sebesség” eszményítésével „középszerű kultúra lesz általánossá” (*eine mittlere Cultur gemein werde*).¹⁴ Ennek jegyében különböztette meg a világirodalom vulgáris és emelkedett rétegét: „ami a tömegnek tetszik, az a határon át is terjed majd (...), minden ég-övön, minden vidéken polgárjogot nyer”, míg a „komolyabb s derekabb műveknek és szerzőknek ez korántsem sikerül majd így”, de a „közlekedés gyorsulásának” köszönhetően ők is „könnyebben találnak egymásra”, s közösen munkálkodhatnak „a valódi haladás előmozdítására”.¹⁵

E közösséget (Goethe kifejezésével: „csendes egyházat”) szellemi kötelékek egyesítik, ám tagjainak tevékenysége nem független a kereskedelemtől: a legkiválóbbak is a piacon értékesítik eszméiket – ahogy tette azt maga Goethe is, gyakran igen leleményes módon.¹⁶ Saját köre-

iken belül viszont a csere egy hangsúlyozottan nem-piaci formája a jellemző, mégpedig az ajándékozása.

2) A világirodalom ajándékgazdasága

Ilyen közösségre ad példát Goethe kapcsolata művei német fordítójával, Thomas Carlyle-lal. Viszonyuk a kezdetektől ajándékok cseréjére épült. A fiatal Carlyle tiszteletpéldányokat küld Weimarba a könyveiből (1824-ben a *Wilhelm Meisters Lehrjahre* angol fordítását, 1827 tavaszán, többek között, Schillerről írott életrajzát), s gesztusát Goethe viszontajándékok tömegével (könyvek, folyóiratok, kották, kéziratok, ékszerek, rajzok, lakberendezési tárgyak stb.) viszonozza. A szövegeknek, tárgyaknak, gondolatoknak (valamint szívességeknek, információknak és tanácsoknak) ez az ajándékcseréje a kapcsolattartásnak és együttműködésnek a koraujkori „szellemi köztársaságban” kialakult formáira ment vissza.¹⁷ Goethe korábban hasonló ajándékcserék révén létesített kapcsolatot Byronnal és Alessandro Manzoni-val is, a Carlyle-lal folytatott levelezése viszont szélesebb közösség ígérését hordozta.

1828 januárjában Goethe hat érmet küld Carlyle-nak, hogy ossza szét azokat „brit jóakarói” között, meghagyva, hogy kettőt közülük Walter

Scott kapjon.¹⁸ Fontos körülmény, hogy a Scottnak küldött érmék eleve egy ajándékot viszonzoztak, nevezetesen a Scott által írott Napóleon-életrajz egy Goethének megküldött példányát.¹⁹ A cserék sorát folytatja néhány évvel később egy kollektív viszontajándék, egy aranyozott pecsétnyomó, melyet brit írók küldenek, Carlyle szervezésében, Goethe 82. születésnapjára. Az ajándékot jegyző „Tizenöt Angol Barát” között Scott mellett ott találni Robert Southey-t és William Wordsworth-öt is. A gesztus elsődleges célja a hódolat kifejezése volt, de Carlyle szándéka szerint azt is demonstrálta, hogy annak eljövetele, amit Goethe „világirodalomnak nevezett, talán már nincs is olyan messze”.²⁰

Goethe az ajándékot rögtön viszonozza is *A tizenöt angol barátoknak* (Den Fünfzehnen Englischen Freunden) című költeményével. Ebben azt fejtegeti, hogy az irodalom külföldi hatása mindig bizonytalan, ám most a britek kézzelfogható tanújelét adták annak, hogy vették az üzenetet, s ajándékukkal ezt mintegy „meg is pecsételték”.²¹ Míg a vers utolsó sora figuratívan játszik el az ajándékba kapott tárgy képzetével, a küldemény használatba is veszi azt: a levelet, melyben a verset elküldi, Goethe ezzel a pecsétnyomóval zárja le, mintegy szentesítve a kultúrák közti kommunikációnak, vagyis a világirodalomnak, egy ünnepélyes dokumentumát.

Tudható ugyanakkor, hogy Goethének valójában súlyos fenntartásai voltak a kapott ajándékkal szemben. Úgy látta, hogy „minden művészséget nélkülöz, semmit nem ábrázol, semmi jelentése nincs, csak drága és költséges”, s nem példáz mást, mint hogy hosszú hanyatlás után az angolok immár szemlátomást „minden művészi érzéküket elveszítették” (*von aller Kunst entblößt waren*).²²

3) A világirodalom tervgazdasága

Míg Goethe számára eszerint végül kérdésessé vált, vajon mennyit is érnek a piaci adásvételnél emelkedetebbnak érzett csereformák, Fichte úgy vélte, a kultúrák közt érdemleges kommunikáció csak a nemzetközi kereskedelem felszámolása mellett jöhet létre. 1800-ban írt *A zárt kereskedő állam* (Der geschlossene Handelsstaat) című könyvében olyan globális rendszert vázolt fel, amelyben egymástól teljesen elzárt, de egyaránt a felvilágosult ész irányítása alatt álló államok minden külső befolyás kiiktatásával szervezik meg (egy központi kormányapparátus tervezőmunkája nyomán) saját gazdasági és társadalmi életüket. A könyv végén ugyanakkor Fichte megjelölt egy területet, ahol az államok közti érintkezés továbbra is fennmaradhat. Ez pedig a tudomány és a kultúra szférája: „Az ál-

lam által finanszírozott akadémiák hozzák majd be a külföldi irodalom kincseit (*die Schätze der Literatur des Auslandes*), a hazai irodalom kincseit adva értük cserébe”, így a kereskedelmi és politikai izoláció mellett sem lesz akadálya annak, hogy „az összes nemzetek tudósai és művészei (*die Gelehrten und Künstler aller Nationen*) a legszabadabb kommunikációra lépjenek egymással”.²³

Fichte elgondolása felfogható a világirodalom tervgazdálkodási (vagy parancsgazdasági) modelljeként. Goethe szabadon vállalkozó fordító-kereskedőjével szemben ennek a szellemi csereforgalomnak az irányítója és felügyelője az állami szolgálatban álló értelmiségi. Ő szabja meg az államközi kulturális kapcsolatok formáját és tartalmát, meghatározva, hogy egy-egy állam mit ajánl fel külföldi terjesztésre és mit vesz át cserébe más államoktól. Ezért a munkáért olyan privilégiumban részesül, amelyet a Fichte által vágyott társadalmi és politikai rendszer egyébként mindenki mástól megvon, nevezetesen a nemzetközi mobilitás kiváltságában.

Mindez merő utópiának (vagy disztópiának) hathat, ám a 20. században hosszú ideig csakugyan fennállt egy ilyen rendszer – erre alapult a kommunista országok közti kulturális forgalom. A Szovjetunióban a világirodalom fogalmának kiemelt ideológiai jelentőséget tulajdonított-

tak. A Gorkij indítványára már 1918-ban elindított világirodalmi könyvsorozat nyomán az 1930-as években a Komintern egy Moszkva-központú, a Szovjet állam által finanszírozott baloldali világirodalmi hálózat létrehozását tűzte ki célul.²⁴ Az 1940-es évek végétől ez a hálózat a szocialista államok kulturális együttműködésében intézményesült. Az így létrejövő „világirodalom” a piac helyett az államközi csere központosított és a tervgazdaság egyéb területeihez hasonlóan bürokratizált csatornáiban kapott helyet. A „kölcsonös segítségnyújtás” gazdasági formái mellett az irodalmi kereskedelmet is kétoldalú szerződések szabályozták, „tervmunkákban” határozva meg, hogy az egyes országok mit és mennyit fordítsanak le a „baráti népek” irodalmából, illetve mit ajánlanak fel cserébe a saját kulturális készleteikből.²⁵

A szocialista világirodalomnak ez a rendszere a magyar kulturális emlékezetben elrettentő példaként él.²⁶ Másutt, legújabban, inkább az emancipációs erejét hangsúlyozzák, mondván, a szocialista internacionalizmus lépett túl először a világirodalom eurocentrikus felfogásán, a „nyugati hegemonia” ellenében kelet-kelet és kelet-dél relációk mentén rajzolva át a nemzetközi irodalmi kapcsolatok politikai földrajzát.²⁷ Ezek a megközelítések „paradoxonként” értékelik, hogy 1931-32 után a Szovjetunió, vagy az 1940-es évek

végétől a Kínai Népköztársaság, „zárt társadalomként” vált kulturális értelemben „nyitottá”.²⁸ Pontosan ebben a látszólagos paradoxonban áll ezeknek a rezsimeknek a fichte-i (vagyis a felvilágosodást és a totalitarizmust egybefogó) mozzanata.

4) Világirodalom és nemzeti protekcionizmus

Az 1834-es német vámunió eltörölte a német államok közti belső vámhatárokat, de fenntartotta és megerősítette őket a külkereskedelemben. A *Zollverein* révén kialakuló gazdasági kohézió alapvetően változtatta meg a németiség politikai önképét s hatott a kulturális kapcsolatok megítélésére is.

Ez tetten érhető a világirodalom fogalmának korai német recepciójában is. Goethe kozmopolitizmusával szemben a német nemzeti irodalom ekkor afféle – a védővám-rendszer legfőbb propagátora, Friedrich List kifejezésével – „gyermekkorú iparnak” tűnt, amely angol és francia versenytársaival szemben védelemre szorul. List maga is hangsúlyozta az összefüggést ipari és szellemi tőke között, illetve kölcsönösséget látott gazdasági és kulturális fejlődés között: „a nemzeti nyelv és irodalom, a képzőművészet és a polgári intézmények kiművelése mindenhol azonos ütemben zajlott a gyáripar és a kereskedelem fejlődésével”, s ebben

a fejlődésben mindig elérkezik a pont, ahonnan „a továbbhaladás és a fejlettebb nemzetekkel való egyenlőség csak a nemzetközi forgalom korlátozása révén lehetséges”.²⁹

Ez a szemlélet ott munkált az 1840-es évek német irodalomtörténet-írásában is. Georg Gottfried Gervinus azért bélyegezte meg a világirodalom képzetét, mert annak jegyében a „német szellemi tulajdon” exportjáért cserébe a külföldi eszmék „vámmentes bejutást” (*zollfreier Eingang*) élvezhetnek a német államokba. Gervinus elismerte, hogy csábító látvány nemzetközi forgalmazásban látni a német szellem termékeit, ám az „univerzalizmus útjára” lépve (vagyis ha a „büszke német ifjak” külföldi szerzőket utánoznak) veszélybe kerül az önelvű nemzeti fejlődés.³⁰ Theodore Mundt 1842-es angol–francia–német összehasonlító irodalomtörténetének a világirodalomról mint elsősorban „kereskedelmi és politikai, mintsem irodalmi” jelenségről adott jellemzése szintén protekcionista jellegű. A „kereskedelmi szerződések korában”, írta Mundt, a szellemi kommunikáció is „szélesre nyitott kereskedelmi útvonalakon” zajlik, ám „a határok feloldása” (*Gränzaufhebung*) veszélyes az irodalomra, s a nemzetek legfeljebb akkor tegyék ki magukat világirodalmi hatásoknak, amikor saját jellegzetességeik már teljesen kifejlődtek.³¹

Ez utóbbi belátás nem csupán a szellemi kapcsolatokra látszott érvényesnek, hanem a külföldi irodalmi termékek behozatalára is. Gervinus is figyelmeztetett rá, hogy az irodalmi javak nemzetközi forgalmazása olyan „iparág”, amelynek elsődleges célja az, hogy önmagát eltartsa, s ezért kell, a piac kiszélesítése érdekében, „a külföld asztaláról a legkisebb morzsákat” is begyűjtenie.³² Hasonló szempontból bírálta a német „fordításipart” az Ifjú Németország mozgalom két prominense Karl Gutzkow és Georg Herwegh, mondván, a korlát nélkül beáramló külföldi termékek a német irodalmat alárendelt szerepre kárhozzátják saját nemzeti piacán. Ennek orvoslásául a behozatal korlátozása, a szelekció alapjául pedig a kiválóság és a nemzeti reprezentativitás kínálkozott: „Nem kell mindent lefordítani. Ahol eredetiség van, szellem, szenvedély és mélység, ahol egy nép új sajátossága kiviláglik, ezek azok a művek, amelyek érdemesek a közvetítésre”. Herwegh felvetése szerint egy német írószervezet feladata lett volna szemlézni a külföldi irodalmakat és a hazai kiadók figyelmébe ajánlani a „valóban világirodalmi” alkotásokat.³³ Gutzkow szerint az importtermékekkel „elárasztott” német piac azt a benyomást kelti, mintha a német afféle „nevetséges majom-nemzet” volna, amely azért kapkod külföldi szerzők után, mert

nincs saját „költői vagyona/tehetsége” (*dichterische Vermögen*). Az olcsó külföldi importra spekulálva, figyelmeztetett, a könyvkereskedők kiölik a hazai irodalom iránti olvasói igényt.³⁴ A szabadkereskedelem igézete által megtévesztett nemzeteket fel kell világosítani, hogy mik is a valódi érdekeik az „ipari önzés korszakában” – különösen a németeket, hiszen az ő „újkeletű vám-szövetségük” (*jüngst abgeschlossenen Zollverband*) számára az angol iparral folytatott versengés immár „élet-halál kérdése” lett.³⁵

5) A világirodalom mint köztulajdon

Marx a protekcionizmusban nem látott mást, mint az osztályérdekek nacionalista misztifikációját. A *Kommunista Kiáltvány* nem csupán gazdasági, hanem kulturális értelemben is üdvözölte a „nemzeti önellátás és elzárkózottság” felbomlását. Marx leszögezi, hogy a „nemzeti egyoldalúság és korlátoltság” immár nem csupán az „anyag, hanem a szellemi termelésben” is fenntarthatatlanná vált, ezért állt elő „a sok nemzeti és helyi irodalomból” a „világirodalom”, amelyben a „szellemi termékek” egyetemes „közkinccsé” (*Gemeingut*) lesznek.³⁶

Marx szóhasználata itt egyrészt Goethére megy vissza, aki magát a költői képességet tekintette az „emberiség közkincsének”.³⁷ Ugyancsak

jólismert előképül szolgálhatott Marx számára a német jogtörténeti felfogás, illetve az annak módszertanát alkalmazó romantikus filológia: míg Savigny megítélése szerint a (szokásjogi) jogtudat volt efféle kollektív nemzeti tulajdon,³⁸ Wilhelm Grimm szemében a költészet születt a „nép közös tulajdonaként”,³⁹ Anyagi és szellemi javak így felfogott összefüggésére utal, hogy Niebuhr rendkívüli hatású Róma-történetében ugyancsak a „Gemeingut” fogalma szolgált mind az archaikus orális költészet, mind pedig a közös használatú földbirtok (*ager publicus*) státuszának a jelölésére.⁴⁰

A „Gemeingut” kifejezést korábban Marx maga is a földtulajdonnal kapcsolatban használta: a „közkinccset” „monopolizálni” igyekvő erdőbirtokosokkal szemben védelmébe vette a lehullott gallyakat összegyűjtő parasztok szokásjogát.⁴¹ Amikor a *Kommunista Kiáltvány* az ipari termelés és a kereskedelmi kapcsolatok növekvő intenzitására nézve beszél a szellemi termékek nemzetek feletti közös javakká válásáról, mintha azt sugallná, hogy a világirodalom mint „közkinccs” létrejötté amennyire következménye, annyira ellenhatása is a tőkés termelési mód globális elterjedésének (s vele a magántulajdon meghatározóvá válásának). Marx ugyanakkor a megelőző években többször is pellengérré tűzött olyan javaslatokat, amelyek „Gemeingut”

formájában gondoltak létrehozni vagyonközösségi társulásokat, mondván, a törzsi tulajdont fogalmazzák újra kispolgári eszmények szerint.⁴² Innen nézve a *Kiáltvány* inkább arra utal, hogy a kulturális javak közös tulajdonlása összeegyeztethető a polgári tulajdonnal, hiszen e javak éppen a kereskedelmi forgalmazás révén válnak kollektívvé.

Savigny a közösségi és az egyéni tulajdonlás konfliktusaira nézve megkülönböztette a közös használatú (*Gemeingenuß*) közös tulajdont (*Gemeingut*), a magánhasználatban (*Privatgenuß*) lévő közös tulajdont (*Gemeingut*), illetve a magánhasználatban (*Privatgenuß*) lévő magántulajdont (*Privatgut*).⁴³ A modern irodalom egy negyedik, Savigny római jogra alapuló rendszeréből hiányzó típust szemléltet: az irodalmi mű közös használatban lévő magántulajdon. Az ebből adódó ambivalenciák jól követhetők a szerzői jogi törvénykezés történetében. A 19. század közepére az irodalmi tulajdon nemzeti rendszerei többé-kevésbé megszilárdultak, külföldön azonban a nemzeti jog nem adott védelmet. Nemzetközi szerzői jogi szabályozás híján az irodalmi szövegek saját kultúrájukon és piacukon túl leginkább kalóz (helyesebben: nem-autorizált) kiadásokban kerültek forgalomba.

Másszóval, a világirodalom a tulajdon globális rendszerének héza-

gaiban jött létre. Fontos adalék, hogy a kollektív birtoklás volt az alapja Goethe világirodalom-felfogásának is. Nem csupán a költői képességet, hanem e képesség termékeit is köztulajdonnak tekintette. Úgy vélte, hogy a tudományos felfedezésektől eltérően az „esztétika birodalmában” a „gondolatok” a „vele született tulajdonát képezik minden embernek”, s „minden a feldolgozáson és a megvalósításon múlik”; vagyis, ha „jól használja föl”, egy szerző minden további nélkül átveheti mások megoldásait vagy szövegeit.⁴⁴ S bár saját műveinek a német piacon keringő kalózkidadásait kedvetlenül figyelte, a világirodalmat intertextuális köztulajdonként fogta fel. E fogalom első nyilvános használatakor saját művének egy (engedély nélküli) külföldi feldolgozása ösztönözte: a *Torquato Tasso* nyomán készült francia dráma recenzióit összevetve kész volt elfogadni, hogy a külföldiek „kölcsonkérnek tőlünk, hála nélkül, felhasználnak minket, elismerés nélkül”.⁴⁵

Az 1840-es évektől kezdve számos kétoldalú államközi szerződés született, amelyek kölcsönösen elismerték egymás szerzői jogi törvényeinek érvényét. Ezeket 1886-ban a berni egyezmény egyesítette, s csaknem globális hatókörrel ruházta fel az írói tulajdont. A szerzői jog nemzetközivé válása döntően hatott a transznacionális szerzőség kialakulására.⁴⁶ Ám mégsem volt képes

a magántulajdon eszméjét kizárólagosan érvényesíteni: a berni egyezményből kimaradó országok – az Egyesült Államok és Oroszország mellett az Osztrák-Magyar Monarchia – továbbra is szabad felhasználásúnak tekintették a külföldi irodalmi műveket.

Marx a falopásról írott cikkeiben kiemelte, hogy a „közkinccsek” lényege az „ingadozó” tulajdonforma, vagyis hogy sem „határozottan magántulajdonnak”, sem „határozottan köztulajdonnak” nem tekinthető; az elhullott gallyak összegyűjtője ezért „önhatalmúlag ítéletet mond a tulajdon ellen”, mely ítéletet egyébiránt „a tulajdon természete maga mondott ki”.⁴⁷ A berni egyezményhez nem csatlakozó országok könyvkiadói hasonlóképp állították, hogy nemzetközi forgalomban az irodalmi művek senkinek a tulajdonát sem képezik. A köztulajdon képzetére hivatkoztak tehát, jóllehet kereskedelmi érdekek szolgálatában (a külföldi jogdíjköltségek megtakarítása tartotta fenn a félperiféria könyvpiarának üzleti modelljét). A kalózkidadások gyakorlata ennél fogva annak a példája is, hogy a tőke miként kebelezi be a köztulajdont, illetve miként ütközik mégis rendre annak ellenállásába.

Ahogy a szellemi termékek esetében általában, a világirodalom történetében is egyszerre érvényesült a tulajdon abszolutizálása és erodá-

lódása. (Napjainkban a korlátlan digitális másolás lehetősége csak továbbélezte ezt a problémát.) Olyan kettősséget tükrözve ezzel, amit talán Engels ragadott meg a legszemlélete-

sebben: „a szabadkereskedelemnek” az egyik oldalon „a monopóliumok restaurálását, a másikon a magántulajdon megszüntetését kell kitermelnie”.⁴⁸

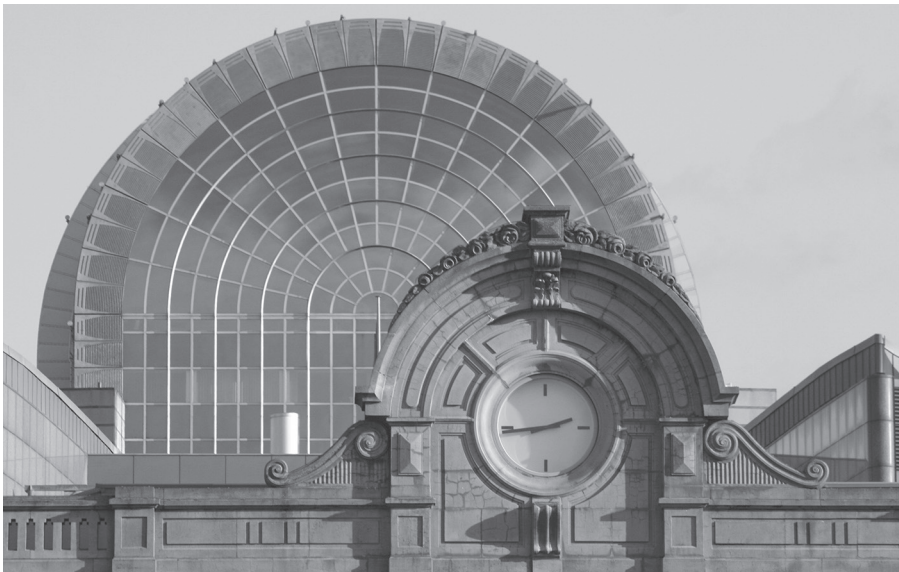
JEGYZETEK

1. Vö. Sanja Bahun, „The Politics of World Literature” = *The Routledge Companion to World Literature*, eds. Theo D’haen, David Damrosch, Djelal Kadir, London: Routledge, 2011, 376.
2. A második világháború utáni időszakhoz lásd Fritz Strich optimista jóslatait, illetve Erich Auerbach ezekre adott pesszimista válaszát: Fritz Strich, *Goethe und die Weltliteratur*, Bern: Francke, 1946; Erich Auerbach, „Philology der Weltliteratur” = *Weltliteratur: Festgabe für Fritz Strich zum 70. Geburtstag*, hg. Walter Muschg, E. Staiger, Bern: Francke, 1952, 39–50.
3. Vö. Pascale Casanova, *La republique mondiale des lettres*, Paris: Editions du Seuil, 1999; Franco Moretti, „Conjectures on World Literature”, *New Left Review*, 2000:1, 54–68; David Damrosch, *What is World Literature?*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2003.
4. Vö. Emily Apter, *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability*, London: Verso, 2013; Pheng Cheah, *What is a World?* *On Postcolonial Literature as World Literature*, Durham: Duke University Press, 2016; Aamir R. Mufti, *Forget English! Orientalisms and World Literatures*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2016.
5. Debjani Ganguly, „Introduction” = *The Cambridge History of World Literature*, ed. Debjani Ganguly, Cambridge: Cambridge University Press, 2021, 10–15, 36.
6. Johann Wolfgang Goethe, „Noten und Abhandlungen zum besseren Verständnis des west-östliches Divans” = *Berliner Ausgabe. Band 3. Poetische Werke*, Berlin: Aufbau, 1960, 163.
7. Johann Wolfgang Goethe, „Thomas Carlyle: Schiller élete” = *Antik és modern*, szerk. Pók Lajos, Bp.: Gondolat, 1981, 719; *Thomas Carlyle Leben Schillers aus dem Englischen; eingeleitet durch Goethe*, Frankfurt am Main: Heinrich Wilmans, 1830, vii.
8. Goethe Thomas Carlyle-nak, 1827. július 20. = *Antik és modern*, i.m., 691.
9. *Goethes Gespräche: Gesamtausgabe*, 4 Bde., hg. Flodoard Frhr. von

- Biedermann, Leipzig: F. W. v. Biedermann, 1909–1911, 152.
10. Goethe, „További megjegyzések a világirodalomról”, ford. Görög Lívia = *Antik és modern*, i.m., 723.
 11. Goethe Carlyle-nak, 1827. július 20. = *Correspondence between Goethe and Carlyle*, ed. Charles E. Norton, London–New York: MacMillan, 1887, 17.
 12. Vö. Ulrich Rosseaux, „Höchst verwickelt! Geld zur zeit Goethes“ = *Goethe und das Geld. Der Dichter und die moderne Wirtschaft*, hg. Vera Hierholzer, Sandra Richter, Frankfurt am Main: Freies Deutsches Hochstift, 2012, 66–72.
 13. Johann Wolfgang Goethe, *Életemböl. Költészeti és valóság*, ford. Szöllőssy Klára, Európa, Bp., 1982, 21.
 14. Goethe Karl Friedrich Zelternek, 1825. június 6. = *Goethes Werke: Weimarer Ausgabe*, IV. Abt., Bd. 39, Weimar: H. Böhlau Verlag, 1887–1912, 215.
 15. Goethe, További megjegyzések a világirodalomról = *Antik és modern*, i.m., 722.
 16. Vö. Hites Sándor, „Goethe és az irodalmi önaukción”, *Studia Litteraria* (60) 2021:3–4, 289–306.
 17. Anne Goldgar, *Impolite learning. Conduct and Community in the Republic of Letters 1680–1750*, New Haven – London: Yale University Press, 1995, 12–53.
 18. Goethe Carlyle-nak, 1828. január 1. = *Correspondence*, i.m., 38.
 19. Goethe Carlyle-nak, 1828. január 15. = *Correspondence*, i.m., 49.
 20. Carlyle Goethének, 1831. június 10. = *Correspondence*, i.m., 281–2.
 21. „Worte die der Dichter spricht,/ Treu in heimischen Bezircken,/ Wircken gleich, doch weiss er nicht/ Ob sie in die Ferne wircken./ Britten! habt sie aufgefasst/ ‘Thatigen Sinn! das Thun gezügelt;/ Stetig Streben, ohne Hast./ Und so wollt Ihr es besiegelt.“ *Correspondence*, i.m., 295.
 22. Vö. Wolfgang Hecht, *Allerlei freundliche Dinge. Geburtstagsgeschenke für Goethe*, Weimar: Nationale Forschungs- und Gedenkstätten der Klassischen deutschen Literatur, 1985, 72.
 23. Johann Gottlieb Fichte, *Der geschlossene Handelsstaat = Werke. Band 7. 1800–1801*, hg. Reinhard Lauth, Hans Glitzky, Stuttgart–Bad Canstatt: Friedrich Frommann Verlag, 1988, 141.
 24. Maria Khomitsky, „World Literature, Soviet Style: A Forgotten Episode in the History of the Idea,” *Ab Imperio* 2013/3, 119–154; Katerina Clark, 'The Soviet Project of the 1930s to Found a World Literature and British Literary Internationalism,' *Modern Language Quarterly* (80) 2019:4, 403–25.
 25. Magyarországon ezt a munkát a Kiadói Főigazgatóság végezte: vö. *Írók póráron: A Kiadói Főigazgatóság irataiból*, 1961–1970, szerk. Tóth Gyula,

- Veres András, Bp.: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1992.
26. Vö. Bart István, *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*, Budapest: Osiris, 2002,
 27. Nicolai Volland, *Socialist Cosmopolitanism: The Chinese Literary Universe, 1945–1965*, New York: Columbia University Press, 2017; Rossen Djagalov, *From Internationalism to Postcolonialism. Literature and Cinema between the Second and the Third Worlds*, Montreal & Kingston, London, Chicago: McGill-Queen's University Press, 2020.
 28. Volland, *Socialist Cosmopolitanism*, i.m., 11–12.
 29. Friedrich List, *Das nationale System der Politischen Oekonomie* [1841], Stuttgart: Cotta, 1877, 3–4, 179–180.
 30. G. G. Gervinus, *Geschichte der poetischen National-Literatur der Deutschen*, Fünfter Theil. Zweite Aufl., Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1844, 577–579.
 31. Theodore Mundt, *Geschichte der Literatur der Gegenwart*, Leipzig: Simion, 1842, 432–433.
 32. Gervinus, *Geschichte der poetischen...*, i.m., 577.
 33. Georg Herwegh, „Über Schriftstellerassoziationen” [1840] = *Herweghs Werke in drei Teilen*, Bd. 2, Berlin–Leipzig–Wien–Stuttgart: Bong & Co, 1909, 188–189.
 34. Karl Gutzkow, „Die Deutschen Uebersetzungsfabriken” [1839] = <https://projects.exeter.ac.uk/gutzkow/Gutzneu/gesamtausgabe/Abtei1/DDtUebe.htm>.
 35. Karl Gutzkow, „Literarische Industrie” [1836] = <https://projects.exeter.ac.uk/gutzkow/Gutzneu/gesamtausgabe/Abtei1/LitInd.htm>.
 36. Marx – Engels, *A kommunista párt kiáltványa*, Bp.: Kossuth, 1973, 43–44; „Manifest der kommunistischen Partei” = *Karl Marx Friedrich Engels Werke*, Bd. 4, Berlin: Dietz, 1977, 466.
 37. Johann Peter Eckermann, *Beszélgések Goethével*, ford. Györfly Miklós, Bp.: Magyar Helikon 1973, 229.
 38. Friedrich Carl von Savigny, *System des heutigen Römischen Rechts*, Bd. 1., Berlin: Veit, 1840, 45.
 39. Wilhelm Grimm Friedrich Savignynak, 1814. december 12. = *Briefe der Brüder Grimm an Savigny*, hg. Wilhelm Schoof, Ingeborg Schnack, Berlin: Erich Schmidt, 1953, 183.
 40. Barthold Georg Niebuhr, *Römische Geschichte. Erster Theil*, Berlin: Reimer, 1827, 424, 263.
 41. Marx, „Viták a falopási törvényről” = *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, I. kötet, 1839–1844, Bp.: Kossuth, 1957, 120.
 42. Lásd például erre nézve a Max Stirner-bírálatot *A német ideológiában: Karl Marx Friedrich Engels Werke*, Bd. 3, Berlin: Dietz, 1978, 373–5.
 43. Savigny, *System des heutigen Römischen Rechts*, i.m., 367–9.
 44. Eckermann, *Beszélgések Goethével*, i.m., 578, 126.

45. Johann Wolfgang Goethe, „Le Tasse, drame historique en cinq actes, par M. Alexandre Duval” = *Sämtliche Werke. Band 22. Ästhetische Schriften 1824–1832*, hg. Anne Bohnenkamp, Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker, 1999, 356.
46. A nemzetközi szerzői jogról a világirodalomban mint „a kapitalizmus egyik felépítményében”: César Domínguez, „In 1837/1838: World Literature and Law”, *Critical Inquiry* (47) 2020:1, 28–48.
47. Marx, „Viták a falopási törvényről”, i.m., 118, 112.
48. Friedrich Engels, „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata” = *Marx és Engels művei*, I. kötet, i.m., 501.

© Döbrentey Dániel, Brüsszel

Kattintson a [www.es.hu-ra!](http://www.es.hu-ra)

Hetente aktuális közéleti írások

- publicisztika
- interjú
- könyvkritika
- műbíráló
- próza
- vers
- grafika
- glossza
- feuilleton
- visszhang

PLUSZ az elmúlt 25 év
teljes archívuma

Fizessen elő tartalmainkra
vagy rendelje meg az újságot!

www.es.hu/elofizetes